

Ook al geloofde men niet meer in hun letterlijke betekenis, toch bleven mythen zeer belangrijk als verhalen voor lokale identificaties en internationale verbanden, bijvoorbeeld in de vorm van de beroemde tragedies. De antieke filosofen dachten natuurlijk ook na over de goden, maar hun vaak sceptische denkbeelden, stelt Kuin terecht vast, tastten in zijn algemeenheid het geloof aan de goden of in het hiernamaals niet aan, althans niet voor de latere oudheid. In haar laatste hoofdstuk behandelt Kuin het probleem van atheïsme in de oudheid. Ze stelt terecht dat ook kritische filosofen meestal toch goden, op wat manier dan ook, in hun systeem handhaafden. Hoe sceptisch men ook was, uiteindelijk waren de goden niet echt weg te denken. Echt atheïsme is een modern verschijnsel. Een beargumenteerde leeslijst besluit dit sterk aan te bevelen boek.

Jan N. Bremmer, emeritus Rijksuniversiteit Groningen

BIBLICAL STUDIES

A.J. van den Herik, *Een woonplaats voor de Heilige: onderzoek naar de strekking en relevantie van Ezechiël 40-48 vanuit een christelijk-theologische optiek* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2016), ISBN 9789402901054; 496 pp., € 34,95.

Deze uitgebreide en zeer goed gedocumenteerde studie van het laatste deel van het boek Ezechiël is in december 2016 met succes verdedigd als proefschrift aan de Vrije Universiteit. Promotoren waren prof. Gijsbert van de Brink en prof. Eric Peels. De combinatie van deze begeleiders, de een hoogleraar systematische theologie en de ander hoogleraar Oude Testament geeft al aan dat hier twee onderzoeksvelden samenkomen. Dat is wellicht mede de oorzaak van het feit dat deze studie tot dusver niet de aandacht heeft gekregen die ze verdient. Zij is immers niet zo makkelijk te plaatsen. Een andere reden zou gezocht kunnen worden in het feit dat deze tekst met het visioen van een nieuwe tempel in Jeruzalem heel genuanceerd in gaat op een actuele discussie waarin doorgaans alleen nog extreme standpunten te horen zijn. De relevantie van het onderzoek wordt goed duidelijk in het eerste hoofdstuk. Het beschrijft de verlegenheid die Ezechiël 40-48 oproept in de christelijke exegese: hoe verhoudt zich dit realistische visioen dat het herstel van de Joodse tempeldienst aankondigt met de christelijke toekomstverwachting? In de geschiedenis van de uitleg gaat men het probleem vaak uit de weg. Tegenwoordig wordt het in bepaalde christelijke kringen juist enthousiast opgepakt en krijgt het een plek in een voor veel mensen verleidelijk helder ontwerp van een eindtijd waarin de in 1948 gestichte staat Israël een belangrijke rol speelt. In het tweede hoofdstuk wordt de geschiedenis van het moderne wetenschappelijke exegetische onderzoek beschreven en in het derde levert Van den Herik zijn eigen bijdrage aan de uitleg. Die is heel degelijk en goed onderbouwd, conservatief maar ook in een open discussie met de historisch-kritische benadering. Hij ontkent bijvoorbeeld niet dat in de loop der tijd fouten zijn ingeslopen in de ons overgeleverde Hebreeuwse tekst. Wat betreft de tekstkritiek had echter wel wat meer aandacht besteed kunnen worden aan de

belangrijke tekstgetuige Papyrus 967, die een andere volgorde van de hoofdstukken 36-39 heeft. Nu wordt dit in een voetnoot afgedaan. Veel aandacht wordt besteed aan de structuur en eenheid van de tekst. In hoofdstuk vier bespreekt Van den Herik de plaats van de hoofdstukken 40-48 binnen het geheel van het boek. Vooral de relatie met de hoofdstukken 8-11, waarin juist het oordeel over Jeruzalem wordt uitgesproken, is van belang. Volgens Van den Herik functioneren de slothoofdstukken als een “coda” waarin alle voorafgaande motieven samenkomen. Hoofdstuk vijf biedt een overzicht van de receptie en interpretatie van Ezechiël 40-48 in het vroege Jodendom en het Nieuwe Testament, hoofdstuk zes een overzicht van de latere joodse en christelijke traditie. Tegenover de terughoudende positie van Calvijn, die apocalyptische speculaties vermijdt, staan de uitvoerige discussies in de periode van de Nadere Reformatie. In de hoofdstukken zeven en acht komt Van den Herik met een weloverwogen eigen bijbels-theologische en hermeneutische aanpak. Van groot belang daarbij is of kan worden vastgesteld met welk genre we in Ezechiël 40-48 van doen hebben. Hij omschrijft het als “een eschatologische profetie in de vorm van een visioensrapportage”. Hij wil daarmee het “sterk retorische karakter” van de tekst onderstrepen. Bij de uitleg zal men rekening moeten houden met het feit dat de tekst in de eerste plaats bedoeld was om de toenmalige hoorders te overtuigen. Daarom “is het mogelijk dat de vervulling van de beloften c.q. dreigingen niet geheel correspondeert met de precieze verwoording ervan” (p. 373). In alle terughoudendheid is dat een duidelijke boodschap aan hen die deze tekst willen gebruiken als argument in de huidige discussies over de staat Israël en over het eind der tijden. De nuance van het betoog in dit boek is begrijpelijk en prijzenswaardig, maar heeft het nadeel dat de belangrijke bijdrage van deze studie aan exegetische en systematisch-theologische debatten en de toepassing daarvan in actuele discussies over Israël en de eindtijd nauwelijks gehoord zal worden. Ik zie uit naar de spin-off.

Klaas Spronk, Protestantse Theologische Universiteit

Christopher B. Zeichmann, *The Roman Army and the New Testament* (Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books/Fortress Academic, 2018), ISBN 9781978704022; xxi + 183 pp., \$ 100.

Since we treated the organization of Roman military in a course on Roman history, I wondered who the soldiers in the passion narratives were. Now I know; Zeichmann’s study gives helpful insight in the military in Palestine. Modern biblical scholarship still resorts to some faulty public assumed knowledge. This is what Zeichmann argues in *The Roman Army* with regards to the Roman army and the New Testament. For starters, there was no ‘the’ Roman army (91). In the first two chapters Zeichmann discusses who the military was in ancient Palestine, and, what the military actually did besides warfare (which was not much in pre-war Palestine). These two chapters are most illuminating, for they describe that there was a distinction between royal troops, for example for Herod the Great/Herod Antipas, etc.), and Roman troops; Roman troops consisting roughly in three: legionnaires, auxiliary troops and the praetorian guard). Client kingdoms were allowed to retain their military, and were locally recruited. But the fact that the Roman troops were from the Palestine regions –e.g., from Syria,